

Helena Synowiec

Uniwersytet Śląski

ORCID 0000-0002-7220-4673

Znaczenie wiedzy o dialektach i gwarach dla edukacji regionalnej

W niniejszym szkicu chcę podzielić się refleksją na temat zasobu wiedzy dialektologicznej, potrzebnej nauczycielom prowadzącym zajęcia z edukacji regionalnej, oraz wykazać przydatność tej wiedzy w działaniach dydaktycznych. Wydaje mi się to istotne w kontekście problemów rozważanych na ogólnopolskich konferencjach z cyklu „Region – Edukacja – Kultura”¹. Podczas wieloletnich badań, które w szkołach śląskich prowadziłam nad sprawnością językową uczniów oraz nad rolą gwary w edukacji polonistycznej i regionalnej², obserwowałam różne przedsięwzięcia nauczycieli: zarówno

¹ Konferencje są organizowane przez Centrum Badań nad Kulturą i Edukacją Regionalną Instytutu Filologii Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie oraz Miejski Ośrodek Kultury w Olkuszu, a zostały zainicjowane i były organizowane wcześniej przez Pracownię Edukacji Regionalnej tegoż Instytutu we współpracy z Miejskim Ośrodkiem Kultury w Bukowni. Do roku 2017 opublikowano osiem tomów serii *Region – Edukacja – Kultura* pod red. Z. Budrewicz i M. Sienko.

² Wyniki tych badań – prowadzonych od przełomu lat 80. i 90. XX wieku – oraz ich implikacje dydaktyczne przedstawiałam w monografiach i artykułach autorskich oraz współautorskich, por. m.in. H. Synowiec, *Sprawność językowa uczniów w śląskim środowisku gwarowym. Problemy, badania, konsekwencje dydaktyczne*, Katowice 1992; Tejże, *Rola rodziny i szkoły w edukacji językowej dzieci w środowisku śląskim*, [w:] *Dziecko w świecie szkoły*, red. B. Dymara, Kraków 1998, s. 35–46; Tejże, *Język regionu w kształceniu polonistycznym*, [w:] *Istnieć w kulturze. Między teorią a praktyką edukacyjną*, pod red. M. Świącieckiej, D. Jastrzębskiej-Golonki i A. Rypel, Bydgoszcz 2010, s. 141–151; Tejże, *Śląska ojczyzna polszczyzna z perspektywy edukacyjnej*, Katowice 2013; Tejże, *Jak wykorzystać znajomość przez uczniów*

udane, jak i trudne do zaakceptowania z powodów nie tyle metodycznych, ile merytorycznych, wynikających z niewystarczającego przygotowania językoznawczego (dialektologicznego) uczących, ich słabej kompetencji gwarowej, intuicyjnej, fragmentarycznej wiedzy o dialektach i gwarach oraz funkcjach tych odmian polszczyzny, a także z nieuwzględniania swoistej sytuacji językowo-kulturowej środowiska regionalnego.

Wiadomo, że terytorialne odmiany językowe: dialekty, a w ich obrębie gwary ludowe są wyróżnikiem poszczególnych regionów i subregionów. Oprócz funkcji komunikacyjnej (porozumiewania się nimi przez rdzennych mieszkańców w codziennych kontaktach w środowisku domowym i lokalnym) pełnią one także inne funkcje: wspólnototwórczą (służą budowaniu więzi w obrębie danej społeczności lokalnej) oraz kulturotwórczą (są nieodłącznym elementem kulturowego dziedzictwa każdego regionu i pośredniczą w utrwalaniu oraz przekazywaniu tego dziedzictwa)³. Z kulturotwórczą funkcją gwar wiążą się również funkcje estetyczna i artystyczna – gwary są twórczym tekstem folkloru oraz twórczym lub współtwórczym (środkiem stylizacji) utworów literackich.

Od dawna można obserwować tendencję do zanikania gwar pod wpływem czynników cywilizacyjnych i procesu globalizacji⁴. Ustawa z dnia 7 października 1999 r. o języku polskim (Dz.U. 1999, nr 90, poz. 999) mówi, że ochrona języka polskiego polega również na „upowszechnianiu szacunku dla regionalizmów i gwar, a także przeciwdziałaniu ich zanikowi” (por. artykuł 3, pkt 4). Można tego dokonać za pomocą popularyzacji wiedzy o dialektach, odwołując się do bogatej dokumentacji tekstowej i leksykalnej (słowników, nagrań tekstów gwarowych każdego regionu, np. małopolskich w Małopolsce, mazowieckich na Mazowszu itd.). Ważne zadanie w tym względzie przypada

odmiany dialektalnej w edukacji regionalnej, [w:] *Dziedzictwo kulturowo-historyczne regionu. Pedagogika międzykulturowa i etnopedagogika w refleksji metodologicznej*, red. I. Nowakowska-Kempna, Kraków 2012, s. 167–180; B. Cząstka-Szymon, H. Synowiec, *Polszczyzna w szkole śląskiej*, cz. I i II, Katowice 1996; Tychże, *O wychowaniu regionalnym w szkołach śląskich (stan i potrzeby)*, [w:] *Przestrzenie literatury i kultury*, red. E. Gondek, I. Socha, przy współudziale B. Pytlos, Katowice 2012.

³ Por. I. Nowakowska-Kempna, *Gwara w dziedzictwie kulturowym regionu*, [w:] *W kręgu zagadnień dydaktyki języka i literatury polskiej*, red. H. Synowiec, Katowice 2002; H. Synowiec, *Zróżnicowanie terytorialne polszczyzny a edukacja językowa*, [w:] *Odmiany polszczyzny w szkole (Teoria i praktyka)*, Katowice 2013, s. 50–65.

⁴ W większości regionów mamy dziś do czynienia z „mieszanymi” odmianami polszczyzny: potoczną i gwarową, ale są też regiony (i środowiska wiejskie), gdzie gwary trzymają się mocno (np. Podhale, Kurpie, Śląsk), por. m.in. K. Ożóg, *Polszczyzna przełomu XX i XXI wieku. Wybrane zagadnienia*, Rzeszów 2007; H. Kurek, *Nauczanie dialektologii w dobie przemian językowych*, [w:] *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii*, red. S. Gala, Łódź 1998, s. 357–363.

nauczycielom regionalistom⁵. Skuteczność działań dydaktycznych zależy od ich wrażliwości na swoistość językowo-kulturową subregionów, w których pracują, oraz od uwzględniania zróżnicowanych gwarowych doświadczeń uczniów, z którymi prowadzą zajęcia.

W zespołach uczniowskich są bowiem dzieci, które posługują się na co dzień rodzimą gwarą (przyswoiły ją w dzieciństwie i używają jej w sytuacjach nieoficjalnych oraz półoficjalnych) oraz z gwarą jedynie osłuchane, wreszcie – niewywodzące się ze środowiska gwarowego, a więc nieznające w ogóle odmiany gwarowej. Z kolei znajomość przez nauczycieli gwary regionu, w którym pracują, jest zdeterminowana stopniem ich zakorzenienia w tym regionie, a to zależy od wielu czynników, m.in. od pochodzenia regionalnego i wieku (młode pokolenie przeważnie posługuje się polszczyzną ogólną potoczną, ewentualnie z elementami gwarowymi) oraz od kierunku ukończonych studiów (studia polonistyczne albo inne)⁶.

W zakres przygotowania dialektologicznego nauczycieli edukacji regionalnej (absolwentów zarówno kierunków humanistycznych, jak i innych) powinna wchodzić konkretyzacja takich pojęć, jak dialekt i gwara. Często są one ze sobą utożsamiane, mimo że nie są synonimiczne. Przypomnijmy, że **dialekt** oznacza język ludności pewnego regionu, różniący się cechami fonetycznymi (wymawianiovymi), gramatycznymi i leksykalnymi od języka ogólnopolskiego, przy czym granice występowania tych cech nie muszą się pokrywać z granicami poszczególnych dialektów. W skład każdego dialektu wchodzi **gwary** występujące na mniejszych obszarach (kilku czy kilkunastu wsi)⁷. Dodajmy, że przeważnie nie ma odpowiedniości między granicami regionu a granicami administracyjnymi województwa czy powiatu, np. na obszarze województwa śląskiego występują nie tylko gwary należące do dialektu śląskiego, ale też gwary małopolskie: żywieckie i zagłębiowskie⁸.

⁵ Nazwa *nauczyciel regionalista* w znaczeniu 'nauczyciel edukacji regionalnej; nauczyciel prowadzący zajęcia z edukacji regionalnej' jest od kilkadziesiąt lat używana w publikacjach, por. m.in. tytuły artykułów: M. Grablewski, *Nauczyciel regionalista w szkolenictwie zawodowym*, „Szkola Zawodowa” 1999, nr 1, s. 34–37; J. Jadach, *Warsztat nauczyciela regionalisty*, „Studia Pedagogiczne. Problemy społeczne i edukacja artystyczna” 2005, t. 15, s. 141–167. W tym szkicu stosuję synonimicznie nazwy *nauczyciel regionalista* i *nauczyciel edukacji regionalnej*.

⁶ Nadmienimy, że młodsza generacja polonistów przeważnie nie miała już na studiach zajęć z zakresu dialektologii (w większości uczelni zostały one bowiem kilka lat temu wycofane z siatek studiów).

⁷ *Encyklopedia języka polskiego*, red. S. Urbańczyk, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1992; K. Dejna, *Dialekty polskie*, Warszawa 1993; S. Dubisz, H. Karaś, N. Kolis, *Dialekty i gwary polskie*, Warszawa 1995; J. Wronicz, *Gwara, dialekt, język regionalny*, [w:] *Odmiany polszczyzny...*, s. 33–41.

⁸ Dialekt śląski obejmuje obszar województwa śląskiego i opolskiego oraz sięga poza granice polityczne Polski – gwary zaolziańskie należą do południowo-zachodniej

Bywa, że w granicach współczesnego zasięgu jednego dialektu występują ukształtowane duże subregiony, np. na Śląsku: opolski, przemysłowy, środzkośląski i cieszyński. Na tę siatkę podziałów wewnątrzdialektalnych, zazębiających się z administracyjnymi, nakłada się jeszcze siatka socjolingwistycznych, pokoleniowych i sytuacyjnych determinantów używania odmiany gwarowej.

Trzeba wyraźnie podkreślić, że wyraz *gwara* nie jest nacechowany negatywnie; wszystkie słowniki języka polskiego i słowniki specjalistyczne (językoznawcze) odnotowują ten wyraz jako neutralny. W poczuciu językowym większości mieszkańców regionów słowo *gwara* również nie uchodzi za pejoratywne. Gwara jest nieco inną, ale wcale nie gorszą, odmianą języka ogólnonarodowego – trzeba to uzmysławiać młodzieży.

Nauczyciele prowadzący zajęcia z edukacji regionalnej powinni znać podział dialektalny Polski – odmiany terytorialne języka ogólnopolskiego (czyli dialekty: wielkopolski, małopolski, mazowiecki, śląski), mieć rozeznanie w najważniejszych cechach, którymi się one różnią, oraz w ich cechach wspólnych, orientować się w opracowaniach z dziedziny dialektologii: słownikach, atlasach gwarowych, zbiorach tekstów gwarowych i folklorystycznych. Powinni ponadto rozumieć, na czym polega stylizacja gwarowa (dialektyzacja) i jakie funkcje pełni ona w utworach literackich⁹.

Najważniejsza jednak jest wiedza nauczycieli o charakterystycznych cechach gwary tego subregionu, w którym uczą, a ze względów komunikacyjnych¹⁰ istotne jest, aby uczący mieli świadomość różnic między leksyką gwarową a leksyką ogólnopolską. W gwarach bowiem funkcjonują nie tylko wyrazy różniące się jedynie wymową od wyrazów ogólnopolskich (np. *trowa* ‘trawa’, *zygor* ‘zegar’, *ujek* ‘wujek’), ale także takie, które mają identyczne jak w polszczyźnie brzmienie, lecz różnią się znaczeniem, a to rodzi problemy w porozumiewaniu się (np. śl. *pozorny* ‘bystry, spostrzegawczy’, a nie: ‘taki, który wydaje się być jakimś’, śl. *zastawić* ‘zatrzymać’, a nie: ‘wziąć w zastaw’). Są też i takie wyrazy, które mają inne odpowiedniki w języku

części dialektu śląskiego. Por. B. Częstka-Szymon, H. Synowiec, *Zróżnicowanie gwarowe województwa śląskiego*, [w:] *Ex pago Silesi. Zbiór jubileuszowy dla Alojzego Łyski*, M. Kisiel, T. Sierny, Katowice 2011; B. Częstka, *Gwary Zaolzia*, Katowice 1984; D. Kałużbiec, *Cieszyńsko-zaolziańska polszczyzna*, Katowice 1994.

⁹ Por. S. Dubisz, *Stylizacja gwarowa w polskiej prozie trzydziestolecia powojennego. Nurt ludowy w latach 1945–1975*, Wrocław 1986.

¹⁰ Por. szerzej H. Synowiec, *Trudności i nieporozumienia w szkolnych sytuacjach komunikacyjnych*, [w:] *Śląska ojczyzna...*, s. 113–122; też, *Jak wykorzystać znajomość przez uczniów odmiany dialektalnej w edukacji regionalnej*, [w:] *Dziedzictwo kulturowo-historyczne regionu. Pedagogika międzykulturowa i etnopedagogika w refleksji metodologicznej*, red. I. Nowakowska-Kempna, Kraków 2012, s. 167–180.

ogólnopolskim¹¹ (np. śl. *maras* 'błoto', młp. *dudlać* 'grzebać w ziemi') czy jeszcze takie, których znaczenie trzeba wyjaśniać peryfrastycznie, gdyż nie mają ekwiwalentów semantycznych w polszczyźnie (m.in. niektóre nazwy potraw, np. śl. *wodzionka* 'zupa z chleba pokrojonego w kostkę, z czosnkiem i tłuszczem, jadana zwykle na śniadanie'; *makówki* 'potrawa wigilijna sporządzana z bułek, maku, słodzonego mleka i bakalii'; nazwy zwyczajów ludowych, np. śl. *chodzić z kołoczym* 'roznosić ciasto weselne sąsiadom i znajomym', młp. *chodzić po wilku* 'o pannie młodej przed ślubem: chodzić po wsi ze starszą kobietą i zbierać podarunki od sąsiadów na wesele').

Warto zauważyć, że w gwarach zachowały się dawne znaczenia wyrazów, np. *zdradliwy* 'podstępny', *przerazić* 'przeszyć na wylot, też: przewlec nitkę przez ucho igły' – dziś w takich znaczeniach tych wyrazów już się nie używa w języku ogólnym. Dialektyzmy często świadczą o dawnej przynależności politycznej danego obszaru (terenu) lub o kontaktach gospodarczych jego mieszkańców z mieszkańcami innych krajów (np. zapożyczenia z języka niemieckiego czy czeskiego w dialekcie śląskim, przystosowane do gwarowego systemu gramatycznego)¹².

Wiedza z dialektologii jest zatem nauczycielowi regionaliście niezbędna, aby mógł:

- uzmysławiać uczniom i objaśniać im na przykładach charakterystyczne cechy gwarowe (fonetyczne, gramatyczne, słownikowe) ich subregionu lub miejscowości;
- pokazywać podobieństwa i różnice między gwarami ościennymi (sąsiednimi) w obrębie subregionu, a także podobieństwa i różnice między dialektami oraz wspólne cechy międzydialektalne, by mógł wskazywać na historyczne i kulturowe przyczyny tych różnic, rozwijać w uczniach postawę szacunku dla wszystkich gwar, podkreślając, że są one dziedzictwem kultury i świadectwem przeszłości językowej – np. archaizmy słownikowe i znaczeniowe, archaiczne formy gramatyczne, ślady dawnej wymowy zachowane w pisowni (*ó*, *rz*);
- oswajać dzieci i młodzież z utrwaloną w dialekcie oraz gwarach danego regionu specyfiką kulturową (materialną i duchową), która ma odzwierciedlenie w leksyce i frazeologii, rytuałach społecznych (np. formułach grzecznościowych, m.in. dwojeniu, pozdrowieniach przy ciężkiej pracy, powinszowaniach);

¹¹ Por. Mały słownik gwar polskich, red. J. Wronicz, Kraków 2010; Słownik gwar małopolskich, t. 1 i 2, red. J. Wronicz, Kraków 2017; B. Czastka-Szymon, J. Ludwig, H. Synowiec, Mały słownik gwary Górnego Śląska, wyd. II, Katowice 2000.

¹² Por. J. Miodek, Śląska ojczyzna polszczyzna, Katowice 1991; Tegoż, Germanizmy w gwarze śląskiej, [w:] Onomastyka. Historia języka. Dialektologia, Warszawa – Wrocław 1991; D. Kadłubiec, Cieszyńsko-zaolziańska polszczyzna...

- kształtować otwartą, tolerancyjną postawę dzieci wobec swoistości językowej środowiska, w którym mieszkają, np. wobec niejednorodności językowej uwarunkowanej pokoleniowo i społecznie oraz mniejszym lub większym stopniem zdomowienia rodziny w danym środowisku regionalnym: jedne dzieci używają gwary, inne częściej polszczyzny potocznej z naleciałościami dialektalnymi, inne wyłącznie języka ogólnego (potocznego).

Od dobrego przygotowania dialektologicznego nauczycieli zależy przede wszystkim to, jak uczestnicy prowadzonych przez nich zajęć z edukacji regionalnej będą postrzegać i wartościować gwarową odmianę polszczyzny.

Niejednokrotnie mogłam obserwować, że prowadzący zajęcia regionalne starali się zmotywować i zaktywizować uczniów, proponując różne formy działania oraz współdziałania ze środowiskiem gwarowym (tzn. z ludźmi mówiącymi gwarą), np. młodzież pracowała metodą projektu – rejestrowała (nagrywała) gwarowe wypowiedzi osób z kręgu rodziny lub znajomych: wspomnienia, gawędy, opowieści; czasem rozmowom towarzyszyło wspólne oglądanie starych fotografii – utrwalonych na nich wydarzeń i osób. Jednak żywych tekstów mówionych, nagranych przez uczniów, nie poddawano potem analizie po to, by na ich podstawie odkrywać charakterystyczne właściwości leksykalno-semantyczne lub wymawianiowe. Oczywiście, taka analiza wymagałaby gruntownego przygotowania ze strony nauczyciela, wyboru przezeń odpowiednich fragmentów wypowiedzi i wcześniejszego ukierunkowania uczniowskich obserwacji. Niewystarczające kompetencje uczących często temu nie sprzyjały¹³.

Z deficytów wiedzy dialektologicznej wynikały różne nietrafne działania dydaktyczne, np. ustalanie cech wymowy gwarowej na podstawie tekstów pisanych stylizowanych na gwarę (w dodatku tworzonych przez samorodnych twórców z innego subregionu niż ten, z którego pochodzą uczniowie). Dochodziło wtedy do „zafałszowania” obrazu rodzimej gwary. Nieprzemysłanym posunięciem były również sprawdziany (testy) ze znajomości słownictwa gwarowego, m.in. w takich zespołach, gdzie większość uczniów nie znała gwary czynnin lub wywodziła się z innych regionów Polski.

¹³ Nauczycielom brakuje teoretycznego i praktycznego przygotowania nie tylko z dialektologii, ale też z socjolingwistyki i etnolingwistyki. Szerzej na ten temat piszą m.in. J. Kowalikowa, S. Gala, H. Kurek, H. Synowiec, U. Żydek-Bednarczuk w artykułach zamieszczonych w dziale *Dialektologia w dydaktyce* w tomie zbiorowym *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia...* Wysunięty tam postulat, by z wiedzą z zakresu dialektologii zaznajamiać zarówno studentów polonistyki, jak i pedagogiki wczesnoszkolnej, nie doczekał się urzeczywistnienia w kształceniu przyszłych nauczycieli.

Pożyteczne było natomiast sporządzanie słowniczków wyrazów gwarowych (np. tematycznych: nazw roślin, potraw, elementów strojów ludowych)¹⁴. Jednak aby taka samodzielna praca uczniów przynosiła dobre efekty, trzeba najpierw zaznajomić ich z warsztatem leksykograficznym. Nie wystarczy, by podawali tylko ogólnopolski odpowiednik dialektyzmu, lecz potrzebny jest jeszcze przykładowy kontekst jego użycia, dzięki któremu uwypuklone zostaną zabarwienie emocjonalne słowa gwarowego i jego łączliwość (nie zawsze taka sama jak ekwiwalentu ogólnopolskiego, por. śl. *modro kapusta* 'kapusta czerwona'), a także wieloznaczność (np. *klupać* 1. 'stukać, uderzać', por. *Ktoś klupie młotkiem*; 2. 'trzepać', por. *Przed świętami trza klupać lojfyry* 'dywany, chodniki'). Jeśli wśród zebranego przez dzieci słownictwa znajdują się dialektyzmy, które wyszły z użycia, trzeba wyjaśnić ich znaczenie w sposób opisowy, wspomagając się dodatkowo rysunkiem (szkicem) desygnatu nazwy, a jeśli jest okazja – fotografią eksponatu (np. w muzeum regionalnym).

Zgromadzone w słowniczkach wyrazy i wyrażenia warto poddawać refleksji kulturowo-językowej. Można m.in. uświadomić młodzieży ze środowiska wiejskiego bogactwo leksyki z dziedziny przyrodniczej, różnorodność odpowiedników gwarowych jednego wyrazu ogólnopolskiego, np. ogólnopolskiej nazwie *agrest* odpowiadają w różnych subregionach Śląska takie ekwiwalenty gwarowe, jak: *angrys*, *angryst*, *wieprzki*; ogólnopolska nazwa *indyk* ma w gwarach śląskich aż sześć odpowiedników, por.: śl. *jyndyk*, *handyk*, *pultok*, *pulok*, *bulbula*, *puta*¹⁵.

Dzieci pochodzące z rodzin wielopokoleniowych i mające doświadczenia gwarowe można zachęcić do dociekań semantycznych, np. nad tym, że w odmianie dialektalnej niektóre znaczenia zostały wyodrębnione i zachowane w takich nazwach desygnatów, które dziś – wskutek zmian cywilizacyjnych – wyszły z użycia (narzędzi gospodarczych, sprzętów), np. młp. *snoza*, *snozka* 'listwa na końcu drabiny wozu', śl. *szkubaczki*, *szkubki* 'darcie pierza'. Można ponadto pokazać gwarowe nazwy relacji czasowych (inne niż w języku ogólnym): śl. i młp. *latoś* 'w tym roku'; *na bezrok* 'w przyszłym roku'; łon. *łon. roku* 'zeszłego roku'; nazwy osobowe nosicieli cech charakteru lub wyglądu, np. młp. *bezperak/bezperok* 'człowiek uciążliwy we współżyciu

¹⁴ Por. również inne propozycje dydaktyczne zamieszczone w publikacji B. Częstki-Szymon, H. Synowiec, *Polszczyzna w szkole śląskiej*, cz. I: *Ćwiczenia dla uczniów*, cz. II: *Poradnik dla nauczycieli*, Katowice 1996.

¹⁵ Warto ponadto uwrażliwić uczniów na różne nazwy tych samych desygnatów, używane w poszczególnych regionach, np. dynia – *bania*, *placki* – *bliny*, *racuchy*, *makaron* – *nudle*, *kluski*. Por. M. Kucała, *Twoja mowa cię zdradza. Regionalizmy i dialektyzmy języka polskiego*, wyd. II rozszerzone, Kraków 2002. Jest to szczególnie ważne w tych zespołach klasowych, w których dzieci wywodzą się z różnych regionów.

z innymi', śl. *soroń* 'człowiek źle wychowany'; śl. *lajba* 'człowiek, który nosi zbyt luźne lub za duże ubrania'¹⁶.

Uczniów można też zainteresować problemami etymologicznymi – skierować ich uwagę na to, jak w dawnych nazwach gwarowych odzwierciedla się sposób widzenia przez ludzi różnych zjawisk, np. śl. *radośnik*, *radośniki* 'chrzciny, uroczystość chrzcielna, też spotkanie rodzinne po chrzcie dziecka', bo radowano się z narodzin dziecka i z włączenia go do wspólnoty chrześcijańskiej; śl. *parzynica*, młp. *parzawka* 'pokrzywa' – roślina mająca parzące (kłujące) liście. Zaciekawienie może wzbudzić również tematyka onomastyczna, zwłaszcza mikrotoponimia – pochodzenie dawnych nazw przysiółków czy terenów, w których zachowały się charakterystyczne właściwości gruntu, np. *Gliniki*, *Na Piosku*; szaty roślinnej, np. *Sośnica*, *Jedlina*, *Świerczyniec*, lub utrwalone w nazwach miejscowych zawody mieszkańców, np. *Żerniki* (dawniej: *Żerdniki*), *Miedary* (dawniej: *Miodary*).

Informacji o kulturze i przeszłości regionu można poszukiwać z uczniami w tekstach folklorystycznych różnorodnych pod względem gatunków (pieśni, gawędy, baśnie, rymowane przemówienia okolicznościowe, życzenia). Na podstawie korpusu tych tekstów, dostosowanych do wieku uczniów i środowiska, można zrekonstruować świat odchodzących w przeszłość wierzeń, tradycji, dawnych zajęć ludności, np. śl. *szmaciorz*, *haderlok* 'mężczyzna zbierający (skupujący) surowce wtórne', por. *Przyrychtuj ino stare lonty* 'zniszczoną, zużytą garderobę' do *szmaciorza*. Nierzadko w tekstach folkloru można odkryć cechy interdialektalne¹⁷: słownikowe (np. *gościniec* 'droga', *nadobno dziewczeczka* 'urodziwa dziewczyna'), gramatyczne (np. dawne formy czasu przeszłego *robiłech/robiłek*) i ślady archaicznej wymowy (np. *zdrzadło* 'lustro, zwierciadło', *pudołko* 'pudełko'). Można też na przykładach tych tekstów wykazać funkcję estetyczną gwary (np. wyznaczniki komizmu w anegdotach) oraz cele stylizacji gwarowej (np. osiągnięcie autentyzmu, kolorytu lokalnego).

Ponadto nauczyciel edukacji regionalnej może spożytkować stylizowane na gwarę utwory literackie – najpierw do podpatrywania mechanizmu stylizacji, a potem – wykorzystując metodę praktyki pisarskiej – do redagowania tekstów dialektyzowanych w określonym celu. Tu przydadzą się uczącym dogłębna wiedza dialektologiczna oraz wyczucie stylistyczne. Powinni oni zadbać o to, żeby tworzone przez uczniów wypowiedzi nie były hybrydalne, np. by nie dochodziło w nich do „przemieszania” gwary z kolokwializmami, lecz by tworzywo gwarowe było harmonijnie powiązane z treścią tekstu oraz jego intencją.

¹⁶ Por. *Mały słownik gwar polskich...*; B. Częstka-Szymon, J. Ludwig, H. Synowiec, *Mały słownik...*

¹⁷ Por. J. Bartmiński, *O języku folkloru*, Wrocław 1973; Tegoż, *Folklor, język, poetyka*, Wrocław 1990.

Za dydaktycznie niefortunne uważam proponowanie uczniom – modnej ostatnio – translacji i trawestacji utworów literackich lub ich fragmentów (w tym klasyki, tekstów ze sfery *sacrum*) na odmianę gwarową. Ma to rzekomo podnieść prestiż gwary, a tymczasem prowadzi do przekraczania zasady *decorum*, do nieestosowności wypowiedzi, ponieważ gwarowa warstwa leksykalno-semantyczna nie jest adekwatna do wyrażania realiów kulturowych świata przedstawionego w utworach. Powstają zazwyczaj teksty nieakceptowalne stylistycznie, wypaczające ideę i artyzm dzieła literackiego, a także desakralizujące Biblię¹⁸.

W zespołach uczniowskich dobrze znających rodzimą gwarę warto rozwijać krytyczny stosunek do stereotypowego sposobu, w jaki ona i mówiący nią ludzie są prezentowani w niektórych tekstach internetowych i medialnych (por. nasycone germanizmami i niegwarowymi wulgaryzmami wypowiedzi Ślązaków).

Zasygnalizowanym przeze mnie możliwościom działań dydaktycznych sprostą nauczyciel o dużej świadomości językowej, a równocześnie wrażliwy na problemy kultury i przeszłości regionu. Sądzę, że obecnie – bardziej niż przed kilkudziesięciu laty, gdy edukacji regionalnej wyznaczono w szkołach istotne miejsce na mocy dokumentu ministerialnego – zachodzi potrzeba upowszechniania rzetelnej wiedzy z dialektologii wśród nauczycieli, także rekrutujących się spośród absolwentów polonistyki. Nie wszyscy bowiem znają charakterystyczne cechy dialektów, wielu nie zdaje sobie sprawy z wewnętrznego zróżnicowania każdego dialektu, nie zna cech gwarowych subregionu, w którym pracuje, oraz nie uświadamia sobie historycznego podłoża zjawisk dialektalnych. Niewystarczająca świadomość językowa uczących powoduje, że bezkrytycznie przejmują nieprawdziwe opinie o gwarach oraz akceptują – o czym można się ostatnio przekonać – niemające językoznawczych podstaw argumenty, by dialekt śląski uznać za język regionalny¹⁹.

¹⁸ Por. szczegółowe spostrzeżenia w artykule H. Synowiec, *Uwagi o „Biblii Ślązoka” Marka Szoltyska*, „Śląskie Miscellanea” 2006, t. 18, s. 221–224. Ranga i powaga ksiąg biblijnych wymaga, by działania translatorskie spełniały wymogi teologiczne i stylistyczne; nie sprostają tym zadaniom autorzy bez dobrego przygotowania merytorycznego (teologicznego) i językoznawczego oraz bez wrażliwości stylistycznej.

¹⁹ Zauważmy, że wyrażenie *śląski język regionalny* nie jest terminem naukowym, lecz geopolitycznym i w dodatku nieprecyzyjnym. Według sformułowania *Europejskiej karty języków regionalnych lub mniejszościowych* **język regionalny** to język tradycyjnie używany przez mniejszą liczebnie od reszty grupę obywateli, różniący się od oficjalnego języka urzędowego (nie doprecyzowano tu, czym się różniący, co pozwala na dowolność interpretacyjną zależnie od poglądów dyskutantów) oraz **niebędący dialektem oficjalnego języka** tego państwa (a śląszczyzna przecież takim dialektem jest). Zob. Ustawa z dnia 6 stycznia o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, Dz.U. 2005, nr 17, poz. 141; Por. L. Bednarczuk, *Głos w dyskusji nad mową mieszkańców Śląska*, [w:] *Odmiany polszczyzny...*, J. Wronicz, *Gwara, dialekt, język regionalny*, [w:] *Odmiany*

Biorąc pod uwagę cele edukacyjne, za konieczne uważam spopularyzowanie wśród nauczycieli regionalistów istniejących już opracowań²⁰ z zakresu dialektologii oraz przygotowanie kompendium wiedzy o dialektach (a w ich obrębie gwarach) z przeznaczeniem dla szkół, dopełnione aneksem: mapami, słownikami, przykładowymi tekstami gwarowymi. Na tej merytorycznej podstawie można będzie rzetelnie przygotować materiały dydaktyczne, pokazujące wartość i różne funkcje odmian dialektalnych polszczyzny²¹.

Szczegółowy problem, którego dotyczyła moja refleksja, wpisuje się w szersze ramy statusu edukacji regionalnej we współczesnej szkole²². Władze ministerialne powinny określić miejsce wychowania regionalnego (wiedzy o regionie, dziedzictwa kulturowego regionu) w obecnie obowiązującym systemie polskiej oświaty: sformułować założenia i zasady funkcjonowania edukacji regionalnej oraz wymagania edukacyjne – tak, jak to było przed rokiem 2009 – po to, by zapewnić nauczycielom regionalistom trwałe, tj. instytucjonalnie umocowane podstawy działania (nieuwarunkowane dobrą wolą i możliwościami finansowymi samorządów lokalnych), takie jak m.in. modyfikowanie treści – programów autorskich (wypracowanych przed kilkudziesięciu laty) oraz upowszechnianie dobrych wzorców i doświadczeń dydaktyczno-organizacyjnych²³.

polshczyzny...; Tejże, *Jeszcze raz o mowie Ślązaków*, „Śląsk” 2024, nr 5; Tejże, *Czy śląszczyzna to polshczyzna? Tak*, „Śląsk” 2024, nr 7; S.D. [Stanisław Dubisz], *Lingwistycznie o godce ślunskij i języku regionalnym*, „Poradnik Językowy” 2024, nr 6, s. 105–109. Por. także B. Częstka-Szymon, *O rzetelność, prawdę i odpowiedzialność w opracowaniach naukowych i popularnonaukowych (na przykładzie spraw śląskich)*, [w:] *Językowe, literackie i kulturowe ścieżki edukacji polonistycznej (tradycja i współczesność)*, red. D. Krzyżyk, B. Niesporek-Szamburska, Katowice 2014, s. 453–472; Tejże, *Starania o śląski język regionalny oraz status mniejszości regionalnej dla Ślązków w latach 2007–2015 na tle faktów historyczno-kulturowych*, [w:] *Lingua et Gaudium. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Janowi Miodkowi*, pod red. M. Zaśko-Zielińskiej i in., Wrocław 2016, s. 157–173.

²⁰ Por. m.in. S. Dubisz, H. Karaś, N. Kolis, *Dialekty i gwary polskie*, Warszawa 1995; *Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe* pod red. H. Karaś, <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php> (dostęp: 3.11.2025).

²¹ Zamieszczane obecnie w Internecie materiały metodyczne z tego zakresu w większości pozostawiają wiele do życzenia pod względem językoznawczym, dydaktycznym i językowo-stylistycznym, nie zostały bowiem opracowane przez profesjonalistów (językoznawców, dydaktyków języka), nie podlegały również recenzjom rzeczoznawców.

²² Uważam, że Szanowne Grono Organizatorów i Uczestników cyklu ogólnopolskich konferencji „Region – Edukacja – Kultura” jest reprezentatywne i może skierować do MEN-u postulaty w sprawie formalnego uregulowania stosownymi decyzjami (dokumentami) statusu edukacji regionalnej w strukturach oświatowych.

²³ Por. *Edukacja regionalna. Dziedzictwo kulturowe w zreformowanej szkole*, red. S. Bednarek, Wrocław 1999; *Górny Śląsk. Program edukacji regionalnej dla wszystkich etapów kształcenia*, Katowice – Opole – Cieszyn 2005.

Bibliografia

- Cząstka-Szymon B., Ludwig J., Synowiec H., *Mały słownik gwary Górnego Śląska*, wyd. II, Katowice 2000.
- Cząstka-Szymon B., Synowiec H., *Polszczyzna w szkole śląskiej*, cz. I: Ćwiczenia dla uczniów, cz. II: Poradnik dla nauczycieli, Katowice 1996.
- Cząstka-Szymon B., Synowiec H., *O wychowaniu regionalnym w szkołach śląskich (stan i potrzeby)*, [w:] *Przestrzenie literatury i kultury*, red. E. Gondek, I. Socha przy współudziale B. Pytlos, Katowice 2012.
- Dejna K., *Dialekty polskie*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1993.
- Dubisz S., Karaś H., Kolis N., *Dialekty i gwary polskie*, Warszawa 1995.
- Dziedzictwo kulturowo-historyczne regionu. Pedagogika międzykulturowa i etnopedagogika w refleksji metodologicznej*, red. I. Nowakowska-Kempna, Kraków 2012.
- Edukacja regionalna. Dziedzictwo kulturowe w zreformowanej szkole*, red. S. Bednarek, Wrocław 1999.
- Encyklopedia języka polskiego*, red. S. Urbańczyk, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1992.
- Górny Śląsk. Program edukacji regionalnej dla wszystkich etapów kształcenia*, Katowice – Opole – Cieszyn 2005.
- Istnieć w kulturze. Między teorią a praktyką edukacyjną*, red. M. Święcicka, D. Jastrzębska-Golonka, A. Rypel, Bydgoszcz 2010.
- Językowe, literackie i kulturowe ścieżki edukacji polonistycznej (tradycja i współczesność)*, red. D. Krzyżyk, B. Niesporek-Szamburska, Katowice 2014.
- Kadłubiec K.D., *Cieszyńsko-zaolziańska polszczyzna*, Katowice 1994.
- Kucała M., *Twoja mowa cię zdradza. Regionalizmy i dialektyzmy języka polskiego*, wyd. II rozszerzone, Kraków 2002.
- Mały słownik gwar polskich*, pod red. J. Wronicz, Kraków 2010.
- Miodek J., *Śląska ojczyzna polszczyzna*, Katowice 1991.
- Odmiany polszczyzny w szkole*, red. H. Synowiec, Katowice 2013.
- Ożóg K., *Polszczyzna przełomu XX i XXI wieku. Wybrane zagadnienia*, Rzeszów 2007.
- Słownik gwar małopolskich*, t. 1 i 2, red. J. Wronicz, Kraków 2017.
- Synowiec H., *Sprawność językowa uczniów w śląskim środowisku gwarowym. Problemy, badania, konsekwencje dydaktyczne*, Katowice 1992.
- Synowiec H., *Śląska ojczyzna polszczyzna z perspektywy edukacyjnej*, Katowice 2013.
- Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii*, red. S. Gala, Łódź 1998.
- Urbańczyk S., *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa 1984.
- Wilkoń A., *Typologia odmian językowych współczesnej polszczyzny*, wyd. II, Katowice 2000.
- Zaręba A., *Atlas językowy Śląska*, t. I–VIII, Kraków – Warszawa 1969–1996.
- Zaręba A., *Szkice z dialektologii śląskiej*, Katowice 1988.

The Importance of Knowledge about Dialects for regional Education

Abstract

The author outlines in the sketch the scope of dialectological knowledge that teachers need in order to conduct regional education and justifies the necessity of this knowledge. Drawing on many years of research conducted in Silesian schools, she highlights the communicative and didactic consequences of teachers' dialectal competence (or lack thereof). She provides examples of students' creative use of dialect knowledge, cooperation with the local community, and the development of an open attitude among children toward the linguistic distinctiveness of their environment. She advocates for the dissemination of knowledge about dialects among teachers and students, the appreciation of their various values, and the restoration of the proper status of regional education in contemporary schools.

Keywords: dialect, regional dialect, region, regional education

Helena Synowiec – profesor doktor habilitowany, emerytowany pracownik naukowo-dydaktyczny Instytutu Językoznawstwa Uniwersytetu Śląskiego (wcześniej – nieistniejącej już dziś Katedry Dydaktyki Języka i Literatury Polskiej tej uczelni), językoznawca i dydaktyk języka polskiego. Jej zainteresowania badawcze skupiają się wokół problemów kompetencji językowo-komunikacyjnej dzieci i młodzieży, kształcenia językowego w szkole, funkcji i języka podręczników szkolnych, edukacji regionalnej oraz dialektu śląskiego. Jest autorką licznych publikacji, m.in. *Rozwój słownictwa nazywającego cechy osobowości w języku dzieci i młodzieży*; *Sprawność językowa uczniów w śląskim środowisku gwarowym. Problemy, badania, konsekwencje dydaktyczne*; *Śląska ojczyzna polszczyzna z perspektywy edukacyjnej*; *Język podręczników szkolnych w kontekście ich funkcji dydaktycznych* (współautorsko z Danutą Krzyżyk). Jest członkiem Komisji do Oceny Podręczników Szkolnych PAU oraz Zespołu Dydaktycznego Rady Języka Polskiego.